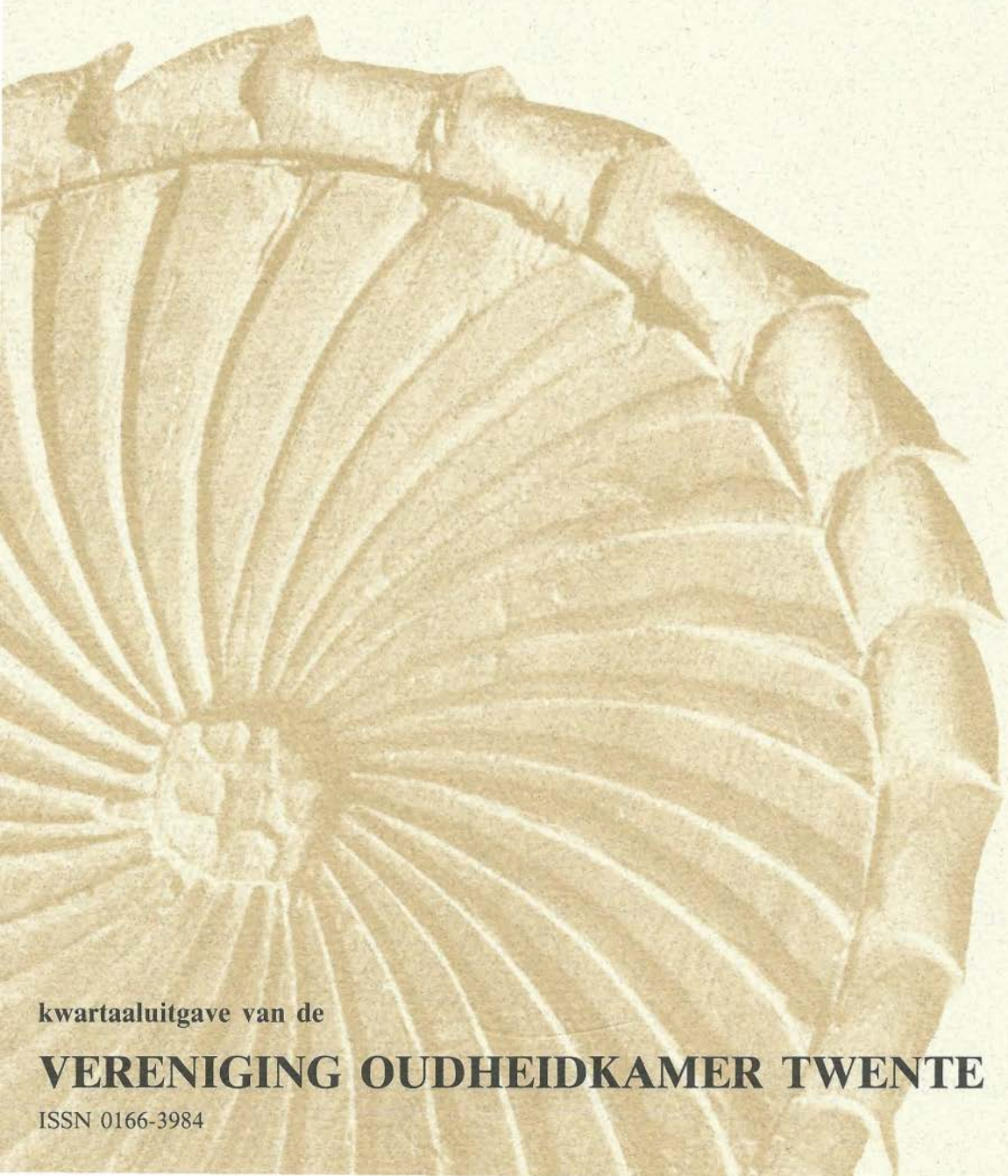

't inschrien

eenentwintigste jaargang nr. 1, januari 1989

kwartaaluitgave van de

VERENIGING OUDHEIDKAMER TWENTE

ISSN 0166-3984

't inschrien

Een Inschrien is een vakje in de tuugkist waarin waardevolle zaken werden bewaard.

Kopij inzenden aan

J.J.H. Meijer, Olde Meulenweg 2, 7554 RL Hengelo, tel. 074-912851

Redactie: J.J.H. Meijer, Hengelo, eindredacteur

A.J. Brunt, Delden

A. Buter, Borne

H.H. Hagens, Almelo

H.A. Kleerebezem, Borne

J. Overbeeke, Haaksbergen

M. Paskamp-van Santen, Mander

Administratie:

't Inschrien, p/a Rijksmuseum Twente

Lasondersingel 129, 7514 BP Enschede

Postrekening nr. 832196 t.n.v. de penningmeester v.d. Oudheidkamer Twente

Bank: Algemene Bank Nederland N.V., Enschede rek. nr. 59.27.45.651

Abonnementsprijs *f* 15, – per jaar

Losse nummers *f* 5, – (exclusief portokosten).

Uitgave van de Vereniging Oudheidkamer 'Twente'

Overname van de inhoud, in welke vorm dan ook, is niet toegestaan zonder schriftelijke toestemming van de redactie.

Jaarthema 1989

In een tijd van Europese eenwording en slechten van landsgrenzen heeft de redactie van 't Inschrien er voor gekozen om aandacht te gaan schenken aan de diverse markeringen die we in Twente kennen ter afbakening van bezit of territoire. Het zal gaan over landsgrenzen, markepalen, wigboldstenen, jachtpalen enzovoort.

Met een aantal schrijvers hebben we al ideeën ontwikkeld voor een artikel, zoals voor dit eerste nummer met de heer D. Taat.

In samenspraak met hem ontwikkelden we ook het idee, om parallel aan dit jaarthema een opzet te maken voor de documentatie van alle markegrenzen in Twente. Deze documentatie zal dan worden opgeborgen (maar ook steeds toegankelijk zijn) in het archief van de Oudheidkamer Twente in Enschede.

Binnenkort zullen een groot aantal mensen of verenigingen in Twente informatie en materiaal krijgen toegezonden waarmee deze documentatie kan worden opgezet.

De heer D. Taat zal zorgdragen voor de coördinatie van dit project.

Bovendien hopen we een aantal producten van dit project in 't Inschrien te kunnen publiceren.

Red.

Oude grenstekens in Twente

Binnenkort zijn vele douaneformaliteiten binnen de Europese Gemeenschap overbodig als de grenzen worden 'opgeheven'. Grenzen speelden in de loop der menselijke geschiedenis altijd een rol van betekenis. Maar straks is de toekomst zelfs van de rijksgrensstenen onzeker. Worden de eens opgerichte, soms betwiste, vaak met ontzag gerespecteerde palen tot historische overblijfselen van eerste orde? Of worden ze alle geslecht?

De markeringen, aangebracht bij onze provinciale grenzen, hebben al een decoratieve functie in het landschap, evenals de schilden aan de gemeentegrenzen, die

Grenssteen, waarop te lezen: ESMARK, ter eenre en TWEKLO, ter andere zijde. (Nabij: Van Heeksbleeklaan te Enschede). Foto: H.J. Wenink.

Jaarthema 1989

In een tijd van Europese eenwording en slechten van landsgrenzen heeft de redactie van 't Inschrien er voor gekozen om aandacht te gaan schenken aan de diverse markeringen die we in Twente kennen ter afbakening van bezit of territoire. Het zal gaan over landsgrenzen, markepalen, wigboldstenen, jachtpalen enzovoort.

Met een aantal schrijvers hebben we al ideeën ontwikkeld voor een artikel, zoals voor dit eerste nummer met de heer D. Taat.

In samenspraak met hem ontwikkelden we ook het idee, om parallel aan dit jaarthema een opzet te maken voor de documentatie van alle markegrenzen in Twente. Deze documentatie zal dan worden opgeborgen (maar ook steeds toegankelijk zijn) in het archief van de Oudheidkamer Twente in Enschede.

Binnenkort zullen een groot aantal mensen of verenigingen in Twente informatie en materiaal krijgen toegezonden waarmee deze documentatie kan worden opgezet.

De heer D. Taat zal zorgdragen voor de coördinatie van dit project.

Bovendien hopen we een aantal producten van dit project in 't Inschrien te kunnen publiceren.

Red.

Oude grenstekens in Twente

Binnenkort zijn vele douaneformaliteiten binnen de Europese Gemeenschap overbodig als de grenzen worden 'opgeheven'. Grenzen speelden in de loop der menselijke geschiedenis altijd een rol van betekenis. Maar straks is de toekomst zelfs van de rijksgrensstenen onzeker. Worden de eens opgerichte, soms betwiste, vaak met ontzag gerespecteerde palen tot historische overblijfselen van eerste orde? Of worden ze alle geslecht?

De markeringen, aangebracht bij onze provinciale grenzen, hebben al een decoratieve functie in het landschap, evenals de schilden aan de gemeentegrenzen, die

Grenssteen, waarop te lezen: ESMARK, ter eenre en TWEKLO, ter andere zijde. (Nabij: Van Heeksbleeklaan te Enschede). Foto: H.J. Wenink.

vaak met weloverwogen heraldisch gepaste trots langs „'s Heeren wegen” prijken.

Anders is het met verouderde grenstekenen als de zeldzame 'loakstenen', markestenen, markepalen, gerichts- of wigboldstenen of vrijheidspalen. Grensaanduidingen, als een vergane glorie (of een levende?) van territoriale aanspraken van een bestuurlijke eenheid.

Daarnaast kent de historicus en de liefhebber van 'oudheden': jachtpalen, scheidstenen van landgoederen, waterstaatsmerken betreffende ressen en responsabiliteiten t.a.v. dijken, sloten, bruggen of hoogtemerken en coördinatiepunten der landmeetkundige diensten. Vele zijn wettelijk beschermd en nog actueel en functioneel. Dan zijn ze geen object van historisch onderzoek. Waar de grens van de historische waarde ligt moet blijven.

Zo is de kennis van alle fenomenen niet relevant, maar de Oudheidkamer Twente is van mening dat een zo volledig mogelijke inventarisatie van onze landstreek, Twente i.c., bijzonder aardige zaken aan het daglicht kan brengen. Verweven met pertinente beweringen; tegenstrijdige meningen; niet bij te leggen ruzies; processen en legendarische verhalen.

In de historische verenigingen in Twente is menigeen al zeer alert op bijvoorbeeld de oude markegrensaanduidingen. Vele stenen: granieten veldkeien en Bentheimer zandstenen palen, staan al met kadastrale gegevens, gefotografeerd, gemeten (ook gewogen?), gedetailleerd op monumentenlijsten. Teveel liggen er echter al vergeten onder 't gras in de wegberm verscholen, of in de sloot gevallen of opzettelijk vergraven op voor de ploeg onschadelijke diepte. Ook liggen er als 'zul' (drempel) onder de deur.

Een en ander is reden tot een onderzoek dat de Oudheidkamer Twente dezer da-

Andere zijde van de eerder afgebeelde steen.

gen is gestart. Een 25-tal verenigingssecretariaten is benaderd voor medewerking in de vorm van vragenlijsten en invulformulieren. Het is de redactie van 't Inschrien bekend, dat ook een aantal particuliere ter zake kundigen bereid zijn om gegevens te verstrekken. Gaarne wil de redactie met hen in contact treden.

Mocht u grotere of kleinere aantallen merkwaardige grenstekenen (stenen of tractaten...) kunnen melden, richt u dan tot de Redactie van 't Inschrien p/a Rijksmuseum Twente, Lasondersingel 129, te Enschede.

D. Taat

Jaarthema 1989

In een tijd van Europese eenwording en slechten van landsgrenzen heeft de redactie van 't Inschrien er voor gekozen om aandacht te gaan schenken aan de diverse markeringen die we in Twente kennen ter afbakening van bezit of territoire. Het zal gaan over landsgrenzen, markepalen, wigboldstenen, jachtpalen enzovoort.

Met een aantal schrijvers hebben we al ideeën ontwikkeld voor een artikel, zoals voor dit eerste nummer met de heer D. Taat.

In samenspraak met hem ontwikkelden we ook het idee, om parallel aan dit jaarthema een opzet te maken voor de documentatie van alle markegrenzen in Twente. Deze documentatie zal dan worden opgeborgen (maar ook steeds toegankelijk zijn) in het archief van de Oudheidkamer Twente in Enschede.

Binnenkort zullen een groot aantal mensen of verenigingen in Twente informatie en materiaal krijgen toegezonden waarmee deze documentatie kan worden opgezet.

De heer D. Taat zal zorgdragen voor de coördinatie van dit project.

Bovendien hopen we een aantal producten van dit project in 't Inschrien te kunnen publiceren.

Red.

Oude grenstekens in Twente

Binnenkort zijn vele douaneformaliteiten binnen de Europese Gemeenschap overbodig als de grenzen worden 'opgeheven'. Grenzen speelden in de loop der menselijke geschiedenis altijd een rol van betekenis. Maar straks is de toekomst zelfs van de rijksgrensstenen onzeker. Worden de eens opgerichte, soms betwiste, vaak met ontzag gerespecteerde palen tot historische overblijfselen van eerste orde? Of worden ze alle geslecht?

De markeringen, aangebracht bij onze provinciale grenzen, hebben al een decoratieve functie in het landschap, evenals de schilden aan de gemeentegrenzen, die

Grenssteen, waarop te lezen: ESMARK, ter eenre en TWEKLO, ter andere zijde. (Nabij: Van Heeksbleeklaan te Enschede). Foto: H.J. Wenink.

vaak met weloverwogen heraldisch gepaste trots langs „'s Heeren wegen" prijken.

Anders is het met verouderde grenstekenen als de zeldzame 'loakstenen', markestenen, markepalen, gerichts- of wigboldstenen of vrijheidspalen. Grensaanduidingen, als een vergane glorie (of een levende?) van territoriale aanspraken van een bestuurlijke eenheid.

Daarnaast kent de historicus en de liefhebber van 'oudheden': jachtpalen, scheidstenen van landgoederen, waterstaatsmerken betreffende rersorten en responsabiliteiten t.a.v. dijken, sloten, bruggen of hoogtemerken en coördinatiepunten der landmeetkundige diensten. Vele zijn wettelijk beschermd en nog actueel en functioneel. Dan zijn ze geen object van historisch onderzoek. Waar de grens van de historische waarde ligt moet blijven.

Zo is de kennis van alle fenomenen niet relevant, maar de Oudheidkamer Twente is van mening dat een zo volledig mogelijke inventarisatie van onze landstreek, Twente i.c., bijzonder aardige zaken aan het daglicht kan brengen. Verweven met pertinente beweringen; tegenstrijdige meningen; niet bij te leggen ruzies; processen en legendarische verhalen.

In de historische verenigingen in Twente is menigeen al zeer alert op bijvoorbeeld de oude markegrensaanduidingen. Vele stenen: granieten veldkeien en Bentheimer zandstenen palen, staan al met kadastrale gegevens, gefotografeerd, gemeten (ook gewogen?), gedetailleerd op monumentenlijsten. Teveel liggen er echter al vergeten onder 't gras in de wegberm verscholen, of in de sloot gevallen of opzettelijk vergraven op voor de ploeg onschadelijke diepte. Ook liggen er als 'zul' (drempel) onder de deur.

Een en ander is reden tot een onderzoek dat de Oudheidkamer Twente dezer da-

Andere zijde van de eerder afgebeelde steen.

gen is gestart. Een 25-tal verenigingssecretariaten is benaderd voor medewerking in de vorm van vragenlijsten en invulformulieren. Het is de redactie van 't Inschrien bekend, dat ook een aantal particuliere ter zake kundigen bereid zijn om gegevens te verstrekken. Gaarne wil de redactie met hen in contact treden.

Mocht u grotere of kleinere aantallen merkwaardige grenstekenen (stenen of tractaten...) kunnen melden, richt u dan tot de Redactie van 't Inschrien p/a Rijksmuseum Twente, Lasondersingel 129, te Enschede.

D. Taat

Drie eeuwen weerwolven in Twente

Inleiding

Het geloof dat (kwaadwillende) mensen in staat waren om zich in een weerwolf te veranderen heeft een lange geschiedenis. De interpretatie van deze historische ontwikkelingsgang en de functie van een 'weerwolf' in een gemeenschap is onderwerp van discussie.¹⁾ In deze bijdrage wil ik wat nader ingaan op de vermelding in archieven en in volksverhalen over weerwolven in Twente.

Het gaat hierbij om het bij elkaar brengen van de tot nu toe schaarse publicaties in samenhang met nieuw materiaal. Deze eerste inventarisatie zou vervolgens een

Deze houtsnede uit 1512 heeft als onderwerp een weerwolf ('Der Waldgänger') en is gemaakt door Lucas Cranach. De voorstelling richt zich op het aspect van kinderrover.

aanzet kunnen vormen voor verder regionaal onderzoek naar dit complexe fenomeen.

Voor dit overzicht maak ik voor een deel gebruik van de resultaten afkomstig uit een drietal vragenlijsten van de Volkskunde-Commissie respectievelijk de Nationale Commissie voor Folklore²⁾. Het gaat hierbij om sagen die in 1937 en 1953 zijn verzameld. Door het tekenen van spreidingskaarten kregen deze gegevens een kartografische uitwerking in de Volkskunde-atlas³⁾. De drie kaarten uit 1954 die weerwolven als onderwerp hebben, laten een spreidingspatroon zien waarin Vlaanderen, Noord-Brabant en Zuid-Limburg duidelijk als kerngebieden in het oog springen. De meldingen over weerwolfverhalen in Twente waren beperkt.

Nadien zijn er nieuwe gegevens beschikbaar gekomen. In een vragenlijst uit 1957 hebben een vijftal vragen betrekking op 'Spookdieren'.⁴⁾ Verder is er in 1962 onder leiding van het P.J. Meertens Instituut een onderzoek begonnen om via lokale correspondenten volksverhalen vast te leggen in schrift of op de band. Tussen 1962 en 1977 zorgden 22 verzamelaars voor het optekenen van ruim 32.000 verhalen, waaronder ca. 6.000 toverijsagen.⁵⁾ Doel van dit onderzoek was om een beeld te krijgen van de regionale verspreiding van sagenmotieven in Nederland.

In Twente is H.J.A. Engelbertink van de 'Kreuk voor de Twentse Sproak' tot op de dag van vandaag actief in het verzamelen van materiaal.⁶⁾ Ook van G.J.H. Krosenbrink van het Staring Instituut - die voornamelijk in de Gelderse Achterhoek verzamelde - is een aantal weerwolfsagen uit het zuidelijk deel van Twente voorhanden.⁷⁾

Kenmerken

Verder heb ik geput uit krantenartikelen en wat schaarse publicaties (Zie de bibliografie).

Uit dit materiaal vallen de volgende kenmerken te distilleren die over weerwolven

Jaarthema 1989

In een tijd van Europese eenwording en slechten van landsgrenzen heeft de redactie van 't Inschrien er voor gekozen om aandacht te gaan schenken aan de diverse markeringen die we in Twente kennen ter afbakening van bezit of territoire. Het zal gaan over landsgrenzen, markepalen, wigboldstenen, jachtpalen enzovoort.

Met een aantal schrijvers hebben we al ideeën ontwikkeld voor een artikel, zoals voor dit eerste nummer met de heer D. Taat.

In samenspraak met hem ontwikkelden we ook het idee, om parallel aan dit jaarthema een opzet te maken voor de documentatie van alle markegrenzen in Twente. Deze documentatie zal dan worden opgeborgen (maar ook steeds toegankelijk zijn) in het archief van de Oudheidkamer Twente in Enschede.

Binnenkort zullen een groot aantal mensen of verenigingen in Twente informatie en materiaal krijgen toegezonden waarmee deze documentatie kan worden opgezet.

De heer D. Taat zal zorgdragen voor de coördinatie van dit project.

Bovendien hopen we een aantal producten van dit project in 't Inschrien te kunnen publiceren.

Red.

Oude grenstekens in Twente

Binnenkort zijn vele douaneformaliteiten binnen de Europese Gemeenschap overbodig als de grenzen worden 'opgeheven'. Grenzen speelden in de loop der menselijke geschiedenis altijd een rol van betekenis. Maar straks is de toekomst zelfs van de rijksgrensstenen onzeker. Worden de eens opgerichte, soms betwiste, vaak met ontzag gerespecteerde palen tot historische overblijfselen van eerste orde? Of worden ze alle geslecht?

De markeringen, aangebracht bij onze provinciale grenzen, hebben al een decoratieve functie in het landschap, evenals de schilden aan de gemeentegrenzen, die

Grenssteen, waarop te lezen: ESMARK, ter eenre en TWEKLO, ter andere zijde. (Nabij: Van Heeksbleeklaan te Enschede). Foto: H.J. Wenink.

vaak met weloverwogen heraldisch gepaste trots langs „'s Heeren wegen" prijken.

Anders is het met verouderde grenstekenen als de zeldzame 'loakstenen', markestenen, markepalen, gericht- of wigboldstenen of vrijheidspalen. Grensaanduidingen, als een vergane glorie (of een levende?) van territoriale aanspraken van een bestuurlijke eenheid.

Daarnaast kent de historicus en de liefhebber van 'oudheden': jachtpalen, scheidstenen van landgoederen, waterstaatsmerken betreffende ressen en responsabiliteiten t.a.v. dijken, sloten, bruggen of hoogtemerken en coördinatiepunten der landmeetkundige diensten. Vele zijn wettelijk beschermd en nog actueel en functioneel. Dan zijn ze geen object van historisch onderzoek. Waar de grens van de historische waarde ligt moet blijven.

Zo is de kennis van alle fenomenen niet relevant, maar de Oudheidkamer Twente is van mening dat een zo volledig mogelijke inventarisatie van onze landstreek, Twente i.c., bijzonder aardige zaken aan het daglicht kan brengen. Verweven met pertinente beweringen; tegenstrijdige meningen; niet bij te leggen ruzies; processen en legendarische verhalen.

In de historische verenigingen in Twente is menigeen al zeer alert op bijvoorbeeld de oude markegrensaanduidingen. Vele stenen: granieten veldkeien en Bentheimer zandstenen palen, staan al met kadastrale gegevens, gefotografeerd, gemeten (ook gewogen?), gedetailleerd op monumentenlijsten. Teveel liggen er echter al vergeten onder 't gras in de wegberm verscholen, of in de sloot gevallen of opzettelijk vergraven op voor de ploeg onschadelijke diepte. Ook liggen er als 'zul' (drempel) onder de deur.

Een en ander is reden tot een onderzoek dat de Oudheidkamer Twente dezer da-

Andere zijde van de eerder afgebeelde steen.

gen is gestart. Een 25-tal verenigingssecretariaten is benaderd voor medewerking in de vorm van vragenlijsten en invulformulieren. Het is de redactie van 't Inschrien bekend, dat ook een aantal particuliere ter zake kundigen bereid zijn om gegevens te verstrekken. Gaarne wil de redactie met hen in contact treden.

Mocht u grotere of kleinere aantallen merkwaardige grenstekenen (stenen of tractaten...) kunnen melden, richt u dan tot de Redactie van 't Inschrien p/a Rijksmuseum Twente, Lasondersingel 129, te Enschede.

D. Taat

Drie eeuwen weerwolven in Twente

Inleiding

Het geloof dat (kwaadwillende) mensen in staat waren om zich in een weerwolf te veranderen heeft een lange geschiedenis. De interpretatie van deze historische ontwikkelingsgang en de functie van een 'weerwolf' in een gemeenschap is onderwerp van discussie.¹⁾ In deze bijdrage wil ik wat nader ingaan op de vermelding in archieven en in volksverhalen over weerwolven in Twente.

Het gaat hierbij om het bij elkaar brengen van de tot nu toe schaarse publicaties in samenhang met nieuw materiaal. Deze eerste inventarisatie zou vervolgens een

Deze houtsnede uit 1512 heeft als onderwerp een weerwolf ('Der Waldgänger') en is gemaakt door Lucas Cranach. De voorstelling richt zich op het aspect van kinderrover.

aanzet kunnen vormen voor verder regionaal onderzoek naar dit complexe fenomeen.

Voor dit overzicht maak ik voor een deel gebruik van de resultaten afkomstig uit een drietal vragenlijsten van de Volkskunde-Commissie respectievelijk de Nationale Commissie voor Folklore²⁾. Het gaat hierbij om sagen die in 1937 en 1953 zijn verzameld. Door het tekenen van spreidingskaarten kregen deze gegevens een kartografische uitwerking in de Volkskunde-atlas³⁾. De drie kaarten uit 1954 die weerwolven als onderwerp hebben, laten een spreidingspatroon zien waarin Vlaanderen, Noord-Brabant en Zuid-Limburg duidelijk als kerngebieden in het oog springen. De meldingen over weerwolfverhalen in Twente waren beperkt.

Nadien zijn er nieuwe gegevens beschikbaar gekomen. In een vragenlijst uit 1957 hebben een vijftal vragen betrekking op 'Spookdieren'.⁴⁾ Verder is er in 1962 onder leiding van het P.J. Meertens Instituut een onderzoek begonnen om via lokale correspondenten volksverhalen vast te leggen in schrift of op de band. Tussen 1962 en 1977 zorgden 22 verzamelaars voor het optekenen van ruim 32.000 verhalen, waaronder ca. 6.000 toverijsagen.⁵⁾ Doel van dit onderzoek was om een beeld te krijgen van de regionale verspreiding van sagenmotieven in Nederland.

In Twente is H.J.A. Engelbertink van de 'Kreuk voor de Twentse Sproak' tot op de dag van vandaag actief in het verzamelen van materiaal.⁶⁾ Ook van G.J.H. Krosenbrink van het Staring Instituut - die voornamelijk in de Gelderse Achterhoek verzamelde - is een aantal weerwolfsagen uit het zuidelijk deel van Twente voorhanden.⁷⁾

Kenmerken

Verder heb ik geput uit krantenartikelen en wat schaarse publicaties (Zie de bibliografie).

Uit dit materiaal vallen de volgende kenmerken te distilleren die over weerwolven

- in de thans vrijwel verdwenen magische vertelcultuur - de ronde deden;

- Het waren vooral mannen die met weerwolven in verband werden gebracht. Onder vrouwen vond je met name heksen.
- Om weerwolf te worden moest men zijn ziel aan de duivel verkopen (daarmee erger dan toverij!), maar ook ouders die zeven zonen kregen hadden kans op een weerwolf onder hun kroost.
- Wanneer een persoon de aandrang tot weerwolven voelde dan deed hij één van de duivel of op andere wijze verkregen (wolven)vel om zijn schouders of een speciale riem of gordel om zijn middel.
- Weerwolven waren 's avonds en 's nachts actief ('tussen twaalf en één zijn heksen en spoken op de been') en met name tijdens slecht weer.
- Weerwolven waren te herkennen aan hun grote ogen, stank, bloederige tong en lawaai van rammelende kettingen. De kleur was zwart.
- Het slachtoffer werd door de weerwolf op de rug gesprongen om vervolgens te worden gedragen, of er werd om schrik aan te jagen een eind (evenwijdig) meegelopen.
- Een weerwolf ging van iemands rug (of kruitwagen) af wanneer het slachtoffer vlak bij zijn huis was gekomen, of wanneer men een kruispunt moest passeren.
- Het slachtoffer kon zich ook van zijn wurgende last verlossen door de weerwolf met een mes te snijden tot er bloed vrijkwam. Wanneer het ging om een vermeende weerwolf in het vrije veld dan kon men hem raken door een zilveren knoop of muntstuk op het geweer te leggen.
- Een andere mogelijkheid was om het on-dier een rode zakdoek voor de bek te gooien. Tijdens het verscheuren kon men zich dan snel uit de voeten maken.
- Wanneer een weerwolf weer mens was geworden kon men hem herkennen aan eventueel opgelopen littekens van snijwonden of aan de rode rafels van de verscheurde zakdoek tussen zijn tanden. Door te kijken of iemand veel haargroei

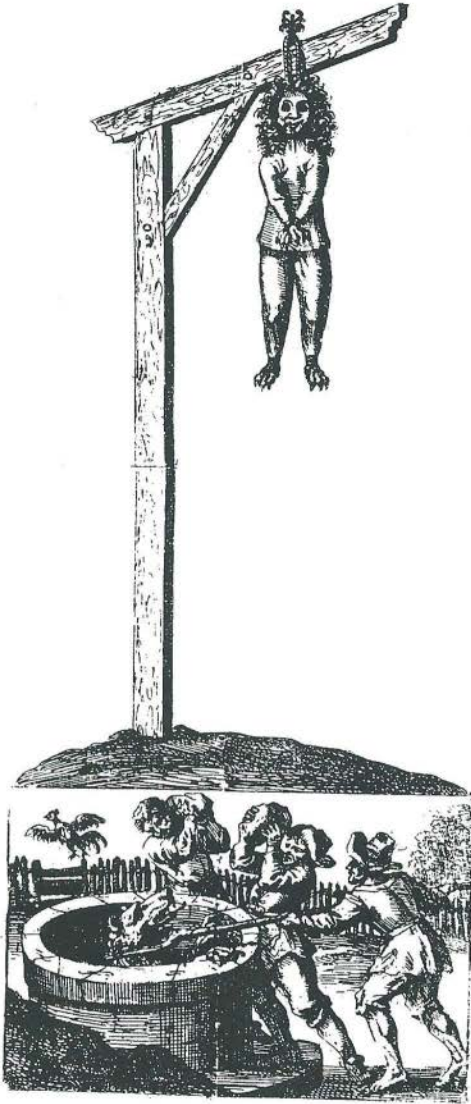
aan de binnenkant van zijn handen had, was het ook mogelijk een vermeende weerwolf te indentificeren.

- Om een weerwolf te verlossen van zijn aandrang en band met het kwaad moest het betreffende vel of de riem gevonden worden (vaak verborgen in een holle boom of in de schoorsteen). Door verbranding van dat voorwerp werd de kwade macht gebroken.
- Zonder verlossing was de betrokkene gedwongen 7 jaar lang, of in andere gevallen zijn hele leven, tegemoet te komen aan de aandrang om er als weerwolf op uit te trekken.
- Er werd ook wel over weerwolf gesproken wanneer iemand een onguur voorkomen had, of wanneer vrouwen een wilde haardos hadden of om kinderen bang te maken. Bij een zware onweersbui werd wel eens opgemerkt dat 'de weerwolf is losgebroken'.

De bovengenoemde kenmerken komen we overal tegen waar sprake is van sagen over weerwolven. Er is dus geen sprake van iets specifiek Twents met uitzondering van de uitspraak van het woord weerwolf. In Twente heeft men het in het dialect over een 'wawolf' of over een 'helhond'. Nu het geloof in weerwolven verbannen is naar de fantasiewereld van het kind, horrorfilms en een zeldzame vorm van psychose die psychiatrisch wordt behandeld, komen de genoemde kenmerken in de vroegere vertelcultuur thans ons vreemd voor.

De lezer moet er rekening mee houden dat in de 19e eeuw en vroeger, de mensen met een lage tot geen enkele scholing een **magische kijk** op hun leefomgeving hadden.⁸⁾ Uiteraard was er ook toen reeds sprake van mensen die meer of minder bijgelovig waren, waarbij de eerste categorie de tweede wel eens in het ootje nam. Zo zijn er duidelijke aanwijzingen dat het in Limburg en Noord-Brabant is voorgekomen dat men angstige mensen op de rug sprong en zich dan als een weerwolf een stuk liet dragen. Deze spookerij droeg er ook toe bij dat het geloof in

In 1685 werd in Ansbach (Beieren) een wolf gedood die het op mensen had voorzien. Men meende dat de geest van ene Michael Leich bezit genomen had van de wolf en dat deze daarom een menseneter was geworden. Na het dier in een put te hebben gedood werd het de snuit afgehakt, in mensen kleren gestoken, van een pruik voorzien en vervolgens aan de galg gehangen. Deze tekening is onderdeel van een pamflet dat de gebeurtenissen in Ansbach als onderwerp heeft. Het geloof in weerwolven verspreidde zich dus niet alleen via de volksmond of processen tegen vermeende weerwolven maar ook via pamfletten.

weerwolven, heksen en spoken overeind bleef, omdat het nieuwe gespreksstof opleverde.

Archivalia

Oudere gegevens over weerwolven zijn door mij aangetroffen in gerechtelijke stukken uit de 17e eeuw. Dat er toen in deze streken een actief geloof in weerwolven bestond komt ook naar voren uit een verordening van de Staten van Overijssel⁹⁾ - publicatie op 22 april 1664 - gericht tegen het schelden 'voor Tovenauer, **Weerwolf** ofte met andere diergelyke injurieuze woorden'. De betichter moest vijftig goudguldens betalen, tenzij hij of zij kon bewijzen dat de betrokken persoon werkelijk een tovenaer of weerwolf was. Aangezien dit **onmogelijk** was, kreeg de betichter in de regel een boete of hij trok zijn beschuldiging in. Dat desondanks het betichten van een medemens van weerwolf bleef bestaan, komt onder andere naar voren uit een aantekening in het Breukregister van de drost van Twente uit 1666.¹⁰⁾ Op 21 juni van dat jaar was Jan Arents uit Beckum door de zoon van Jan ten Morsch uit Delden en een tweetal anderen niet alleen 'bont en blaeuw' geslagen, maar was tevens voor 'weerwolff' uitgescholden. Uit de periode 1658-1660 zijn er een tweetal betichtingen van weerwolf aanwezig in het gerechtelijk archief van Goor.¹¹⁾ Interessant in dit verband is tevens een weerwolfgeschiedenis die zich in 1624 in de buurt van Holten afspeelde.¹²⁾ Het gaat daarbij om een klacht van Lambert Eppick dat zijn vrouw Aelcken door verschillende mensen - en met name door Truide Rinckelers - voor een weerwolf werd uitgemaakt. Eenmaal voor het gericht probeert Truide de schuld door te schuiven door het volgende te verklaren: 'datt Peeter op den Dycks broder Henrick, tegen haer gesacht heft, datt hie hadde op die Batmer molle (molen in Bathmen) geweest unde datt sie aldaer gesacht hadden, nhue hadden sie den wehrwuiff geschatten met eenen sylveren knoep dur hett been ende datt wehre Lambert Eppings vrouwe'.

Zilveren knoop

Opmerkelijk in deze informatie is de vermelding van een vrouw als vermeende weerwolf en het neerschieten en herkennen van Aelcken met behulp van een zilveren knoop. Dit kenmerk is aangetroffen in sagen die in deze eeuw zijn opgenomen, maar blijkt dus ook reeds in 1624 een middel te zijn om de onkwetsbaarheid van weerwolven voor normale kogels te doorbreken. Het gericht komt in de zaak tegen Truide Rinckelers pas twee jaar later tot een uitspraak. De inhoud van het vonnis maakt jammer genoeg geen deel uit van het archief van het schoutambt Holten.

In 18e eeuwse archivalia zijn tot nu toe door mij nog geen vermeldingen over weerwolven aangetroffen. Maar gezien de hoeveelheid nog door te nemen materiaal is het niet uitgesloten dat daar verandering in komt. In deze eeuw worden de autoriteiten ook lakser in het optreden tegen het geloof in toverij. In de 19e eeuw is de opkomst van kranten een nieuwe bron om zicht te krijgen op het heersende geloof in toverij¹³⁾ en weerwolven. In de Twentsche Courant wordt met name melding gemaakt van verhalen over een weerwolf die rond Oldenzaal - vooral langs de weg naar Ootmarsum - actief is. In 1863 ontstaat in de rubriek 'Ingezonden Stukken' nog een discussie over de identiteit van deze weerwolf.¹⁴⁾ Dat het geloof in weerwolven op dat moment reeds aan het afnemen is komt naar voren uit de verhalen die de onderzoeker J.A. Ort in de tweede helft van de 19e eeuw in de omgeving van Oldenzaal krijgt te horen. Men spreekt dan al bijna niet meer over weerwolf maar over helhond.¹⁵⁾ Het bijschrift op de sokkel van het in De Lutte bij de kerk geplaatste fraaie beeld van een helhond is dus fout. De Germaanse mythologie heeft niets te maken met de sagen waarin de helhond een rol speelt. In wezen gaat het hier om een zich in de 19e eeuw wijzigende versie van het geloof in weerwolven.

Conclusie

Uit het voorgaande komt naar voren dat

er in Twente minimaal drie eeuwen sprake is geweest van een geloof in weerwolven. Uit zowel de archiefvondsten als de vertelcultuur blijkt dat dit geloof in Zuid-Twente mogelijk sterker is geweest dan in Noord-Twente. Men kende de weerwolf als sagenfiguur maar de intensiteit van de verhalen valt niet te vergelijken met de kerngebieden Vlaanderen, Noord-Brabant en Limburg. Desondanks zijn de kenmerken die de verhalen daar hebben ook hier aangetroffen. Hoewel het gezien de beperkte gegevens nog te vroeg is voor een hypothese, is het opvallend dat de betichting van weerwolf in de 17e eeuw, tot nu toe alleen nog maar is aangetroffen langs de route Duitsland-Deventer (Delden, Goor, Holten, Bathmen en in de 19e eeuw Oldenzaal). Reeds in een ander verband heb ik erop gewezen dat er mogelijk relatie is tussen de spreiding van magische kennis en volksverhalen en trek- en economische routes.¹⁶⁾ Zoals reeds opgemerkt gaat het in deze bijdrage om een eerste inventarisatie, het is dus nog veel te vroeg om al verstrekkende conclusies aan het gepresenteerde materiaal te verbinden.

D. Schlüter

Voetnoten

- 1 Otten, C.F. (red.), A. Lycantropy Reader: Werewolves in Western Culture, Syracuse University Press (1966).
- 2 De ingevulde lijsten 2 (1937) en 17 (1953) van de Volkskunde Commissie en 2 (1953) van de Nat. Commissie voor Folklore liggen na afspraak ter inzage in het P.J. Meertens-Instituut aan de Keizersgracht te Amsterdam.
- 3 Volkskunde-atlas, Uitgeverij N.V., Standaard boekhandel, Antwerpen/Amsterdam (1959), kaarten 5,6 en 7.
- 4 Vragenlijst 21 (1957) van de Nat. Commissie voor Folklore ligt na afspraak ter inzake in het P.J. Meertens-Instituut.
- 5 Zie voor een eerste voorzichtige conclusie met betrekking tot de toverijsagen de bijdrage van Ton Dekker in het onder redactie van Marijke Gijswijt-Hofstra en Willem Frijhoff verschenen: Nederland betoverd. Toverij en hekserij van de veertiende tot in de twintigste eeuw, De Bataafsche Leeuw, Amsterdam (1987), blz. 243-255.

- 6 Na afspraak ter inzage in het P.J. Meertens-Instituut.
- 7 Zie noot 6.
- 8 Frijhoff, Willem., 'Satan en het magisch universum'. Raakvlakken, wisselwerking, reminiscenties in Oost-Gelderland sedert de zestiende eeuw', **in:** Tijdschrift voor Geschiedenis 97 (1984), blz. 382-406.
- 9 Landregt van Over-Isel, Jan van Wyk Boekverkooper, Deventer (1724).
- 10 Aanwezig in het Rijksarchief in Overijssel (RAO). Breukregister Drost van Twente, 1666-1675.
- 11 RAO, Stadsgericht Goor 1658-1660.
- 12 RAO, Schoutambt Holten 1612-1638.
- 13 Schlüter, D., 'De krant als bron over hekserij in Hengelo en omgeving', **in:** Oald hengel, 13e jaargang nr. 6 (december 1988).
- 14 Archief Twentsche Courant te Hengelo. Jaargang 1863, no. 32 en 33.
- 15 Ort, J.A., Oldenzaal tijdens de Salische Franken en de oude gerechtsplaatsen, namen van hoeven en overleveringen in de Marken Berghuizen en de Lutte, 's-Gravenhage (1901).
- 16 Schlüter, D., 'De invloed van trekarbeid op een heksengeschiedenis', **in:** Volkscultuur, jaargang 5, nr. 3-4 (1988).

Bibliografie Weerwolven

- Venne, Herman van., 'Langs Twente's noordgrens', **in:** De Wandelaar 11 (1939) blz. 306-309.
- Twentse Post, Maandblad voor Twente, jaargang 3, nr 7 (juli 1964), blz. 2-3,5, 11 en 13.
- V., 'Weerwulve', **in:** Twenteland en leu en sprake, nr. 6 (1961), blz. 87.
- Elderink, Cato., Twenter Laand en Leu en Léven, M.J. van der Loeff, Enschede (1937), blz. 23-24.
- Sinninghe, J.R.W., Overijsselsch Sagenboek, W.J. Thieme, Zutphen (1936), blz. 112.
- Buter, Adriaan., Volksverhalen uit Overijssel, Uitgeverij Het Spectrum, Utrecht/Antwerpen (1981), blz. 110-111.
- Ort, J.A., Oldenzaal tijdens de Salische Franken en de oude gerechtsplaatsen, namen van hoeven en overleveringen in de Marken Berghuizen en de Lutte, 's-Gravenhage (1901), blz. 144, 156 en 198.
- 'De Lutter Weerwolf', **in:** Twentsche Courant van 15.6.1951.
- Klaassen. H., 'Nen Weerwolf', **in:** Archief H. Klaassen.

Nieuw omslag en nieuwe index

Al weer een aantal jaren prijkt op de omslag van ons blad een weergave van ons gewest Twente.

Nu wij de eenentwintigste jaargang ingaan, vonden we het een goede gedachte om dit omslagontwerp te vervangen door iets anders. Het bleek niet makkelijk om inhoud te geven aan dat 'iets anders'. Na een aantal keren overleg met ons dagelijks bestuurslid H. Paskamp werd besloten de Twentse boerenkist als uitgangspunt te nemen voor een nieuw ontwerp. Binnen die lijn heeft de heer Paskamp nu ons nieuwe omslag ontworpen en we hopen, dat u met ons van mening bent, dat hij daar uitstekend in is geslaagd.

Nu er sinds het verschijnen van de vorige index weer tien jaar zijn verstreken hebben we besloten om weer een nieuwe index op de jaargangen elf tot en met twintig te laten vervaardigen. Dankzij de bereidwilligheid en de kunde van onze bibliothecaresse, mevrouw Yantine Rijpma, zij we er in geslaagd dit besluit ook werkelijkheid te laten worden.

Bij dit nummer treft u deze index aan. Dankzij dit uitstekende werkstuk zijn nu ook de achter ons liggende tien jaargangen weer toegankelijk gemaakt. In het vervolg zullen we op elk eerste blad van de inhoud van een nieuw nummer de jaargang en het nummer afdrukken. We doen dit speciaal voor abonnees, die de jaargangen inbinden en daarbij de (dikke) omslagen niet willen mee-binden.

Red.

Het zoutmuseum Delden

Het begin

Meer dan een eeuw geleden, in 1875, werd Carel George Unico Willem Baron van Heeckeren van Wassenaar na het overlijden van zijn vader heer van het landgoed Twickel te Delden. Drie jaar later, in 1878, gaf hij opdracht te onderzoeken of de onderliggende lagen van de Deldense bodem zuiver drinkwater bevatten. Hij wist immers dat veel besmettelijke ziekten onder de Deldense bevolking veroorzaakt werden door het drinken van verontreinigd water. Maar de boringen op het landgoed Twickel, die verricht werden door de firma Peck en Co uit Amsterdam, leverden niets op.

Carel George Unico Willem, de man die de strijd aangebonden had met de

besmettingshaard van vele ziekten, overleed op 6 maart 1883. Hij had in Rome bedorven mosselen gegeten. Hij werd opgevolgd door zijn broer Rodolphe Frédéric. De nieuwe baron ging door met het zoeken naar zuiver drinkwater. Er volgden nieuwe boringen. De firma Deseniss en Jacobi kreeg op aanraden van de te hulp geroepen geoloog Lorie opdracht dieper te gaan boren. Deze firma maakte gebruik van een nieuw systeem. Met grote kracht werd water omlaag geperst en met alle losgemaakte deeltjes weer omhoog gehaald.

Op een diepte van 211 meter werd water gevonden. Maar het was zout water.

Er werd geboord tot een diepte van 566 meter. Tussen de naar boven gehaalde brokstukken zat zo goed als zuiver steenzout. Maar geen zuiver water.

Langzamerhand groeide het besef dat de Twentse bodem veel zout moest bevatten. In 1886 stonden we aan het begin van de Nederlandse zoutindustrie.

Het Zoutmuseum Delden

In het zoutmuseum Delden wordt ruimschoots aandacht geschonken aan de eerste boring in het landgoed Twickel. Het Zoutmuseum en het landgoed Twickel hebben hierdoor een onafscheidelijke band met elkaar. Dit bleek opnieuw toen tijdens de onlangs gehouden zoutvatenactie ook een zoutvat uit de collectie van kasteel Twickel in bruikleen verkregen werd.

De zoutvatencollectie vormt een belangrijke aanvulling op alles wat het Zoutmuseum al te bieden had.

De geschiedenis van het zoutvaatje

Bijna iedereen die zich bezig houdt met het bereiden en nuttigen van de dagelijkse maaltijd gebruikt daarbij zout. Het zit meestal verborgen in een klein zoutvaatje. Men kan zich nauwelijks voorstellen dat dit eenvoudige gebruiksvoorwerp zo'n lange geschiedenis achter zich heeft.

Het allereerste zoutvat was eenvoudig een uitgehold stuk brood, dat gevuld met zout op tafel werd gezet. Maar uit een geschrift

van 1297 weten we dat Floris V een zilveren zoutvat bezat.

Uit allerlei andere bronnen blijkt dat het zoutvat talloze vormen kon hebben en uit allerlei materialen kon bestaan. In de Middeleeuwen werden de zoutvaten hoe langer hoe meer versierd. Er komen zoutvaten voor in de vorm van een kathedraal of van een kasteel. Op de deksels zijn slangen aangebracht, maar ook de vier evangelisten komen regelmatig voor. Men treft zelfs afbeeldingen van wildemannen aan op zoutvaten. De wildeman, een harig personage, die zowel menselijke als dierlijke trekken vertoont, spreekt zeer tot de verbeelding van de middeleeuwer. Een wildeman leeft in het bos, is vaak agressief, maar is eveneens meester over de dieren.

Hij ontvoert vrouwen en de erotische elementen nemen steeds toe in de verhalen. Maar waarom beeldde men deze wildeman op een zoutvat af? Volgens het geloof heeft zout erotische krachten. De erotisch getinte figuur van de wildeman past daar dus heel goed bij.

Middeleeuwse edellieden gebruikten vaak grote kelkvormige zoutvaten. Daarin kon ook het bestek van de edelman opgeborgen worden. Tevens bevatte het een kleinere zoutvatje dat gevuld werd uit de grote kelk.

Grote zoutvaten in de vorm van een schip mochten alleen gebruikt worden door de koning en de hoogste adel. Dit had symbolische betekenis. We spreken immers over 'het schip van staat' en een vorst neemt bij zijn troonsbestijging 'het roer in handen'.

De grote zoutvaten die in de loop der tijd, en vooral in de Renaissance, steeds weelderiger van vorm werden, hadden soms zelfs een naam. Zo kent men in Engeland 'The Great Salt'. Waar The Great Salt op tafel stond, daar moest de meest aanzienlijke van het gezelschap plaatsnemen. Het meest beroemde zoutvat is de Salieri, gemaakt door Benvenuto Cellini (1500-1571). Cellini, een Florentijnse goudsmid en beeldhouwer, is bekend geworden door zijn autobiografie, die weliswaar pas

in 1728 verscheen.

Hij heeft heel emotioneel en subjectief beschreven hoe zijn kunstwerken tot stand gekomen zijn. Hij schreef over zijn ontmoetingen met de grootsten van zijn tijd, over de maatschappij waarin hij leefde, over zijn reizen en avonturen. Cellini werd in zijn hoedanigheid van goudsmid zeer gewaardeerd door zijn tijdgenoten. De Salieri is dan ook een zeer bijzonder zoutvat. Het is 26 cm hoog en lijkt helemaal niet op een zoutvat. Vreemd achteroverhangend zitten een naakte man en een naakte vrouw van goud tegenover elkaar, hun benen in elkaar gestrengeld. Cellini bedoelt dat als volgt: de man is de zee, de vrouw de aarde: de zee dringt continenten binnen; zee en aarde schenken samen het zout. Naast de man is een scheepje. Daar bovenin, op het dek als het ware, moet het zout. Naast de vrouw is een kleine tempel, daar moet de peper in. Scheepje en tempel zijn van goud. Gouden zeepaarden heffen hun koppen. Blauwe golven en groene heuvels zijn in email uitgevoerd. Maar de figuren van de Nacht, de Dag, de Schemering en de Dageraad op het voetstuk zijn weer van goud.

Cellini vertelt in zijn autobiografie dat hij het zoutvat eerst in was boetseerde voor een kardinaal. Maar een vriend van de kardinaal adviseerde er niet op in te gaan omdat het volgens hem onmogelijk was om zo iets te maken. Later toonde Cellini het model aan koning Frans I van Frankrijk, die een bijzonder zoutvat aan zijn bezittingen wilde toevoegen.

"Dit is honderd keer mooier dan ik mij ooit voorstelde!" riep de koning volgens Cellini en gaf opdracht tot de vervaardiging ervan. De Salieri is nog steeds te bewonderen. Het prachtige zoutvat heeft een plaats gekregen in het Kunsthistorisch Museum te Wenen.

Als tegenhanger van de luxueuze zoutvaten kende men ook eenvoudige schaaltes. En het midden tussen de twee uitersten werd gevormd door het tinnen zoutvat.

Tot de 18e eeuw konden zoutvaten in het

oog lopende vormen hebben, die ons in de meeste gevallen alleen bekend zijn via de schilderkunst. Onder de overgeleverde zoutvaten bevinden zich ware staaltjes van edelsmeedkunst, waarbij men regelmatig relaties met de zee tegenkomt.

In de 18e eeuw begon het zout zijn bijzondere betekenis te verliezen en op den duur bestonden er alleen nog lage, ovale bakjes.

Tegenwoordig kent men talloze vormen van zoutvaatjes. Vaak zijn ze van kunststof. Ze zijn altijd klein en moeten gemakkelijk in de hand liggen. De verschillende verschijningsvormen hebben verzamelen in de hand gewerkt.

Hoe uniek, ludiek en schitterend zo'n collectie kan zijn, is te zien in het Zoutmuseum Delden.

Plannen van het Zoutmuseum

In het Zoutmuseum is een ruimte vrijgemaakt voor kleine wisselexposities. Deze wisselexposities zullen twee à drie maanden duren. De eerste expositie is gewijd aan werk van Martha de Haan met brooddeegfiguren en duurt van 17 december tot 1 maart. Tevens vindt op 17 december een demonstratie plaats door Martha de Haan zodat nauwkeurig bekeken kan worden hoe zij te werk gaat. (17 december 1988: 13.00 - 18.00 uur). Het jaar 1989 zal in het teken staan van de herinrichting van de permanente expositie. Het ligt in de bedoeling het Zoutmuseum compleet vernieuwd het jubileumjaar 1990 in te laten gaan. In 1990 bestaat het Zoutmuseum 5 jaar.

Openingstijden:

mei t/m aug.:	ma. t/m vr.	10.00-12.30 13.30-17.00
	za. en zo.	14.00-17.00
sept.:	di. t/m vr.	14.00-17.00
	za. en zo.	14.00-17.00
okt. t/m april	di. t/m vr.	14.00-17.00
	zo.	14.00-17.00

H.E. Kersing-Blok

Het erve Noordhof in Albergen

Over de geschiedenis van boerderij Noordhof in Albergen is veel materiaal bewaard gebleven.

Tot 1771 was het een hofhorig goed van het Utrechtse kapittel van St. Pieter, vallende onder het rentambt Twente met bestuursposten in Oldenzaal en op hof Espelo in Lonneker.

In 1790 worden Jan Noordhof en zijn vrouw voor bijna 3000 gld. baas in eigen huis. Eigenaar in de tussenliggende periode was de familie Du Tour.

De basisgegevens over de boerderij staan onder nr. 836 in het Twentse verpondingsregister van 1601. Het huidige adres is Ootmarsumseweg 54, bewoond door de familie Ribbert-Wesselink.

In de akte van koop en verkoop van het Twentse bezit van 19 oktober 1770 door het Utrechtse kapittel aan D.C. baron du Tour wordt het erve Noorthof genoemd onder post nr. 15. De boerderij - zo blijkt er uit - is met alle toebehoren waaronder 'vrouw en kinderen' eigendom van het kapittel. Behalve op 3 mud rogge en 3 mud moltzaad Enschedermaat heeft de eigenaar jaarlijks ook nog aanspraak op 'ee-nen thins van ses thoornse' wat toen neerkwam op 1 gld. en 1 stuiver. De laatste erfwinning vond plaats op 17 juni 1668 door Gerrit Noorthof en Marie Bungerinch. Merkwaaardige zaak dat er in de daaropvolgende eeuw geen nieuwe pachters op die boerderij waren met een officiële erfwinning-brief!

Uit de rentmeestersrekeningen en het hofboek van Espelo weten we dat Lubbert Noorthof te Albergen stierf op vrijdag 16 augustus 1549. Op woensdag 28 augustus was er een 'erfdag', een controle door de rentmeester van het kapittel uit Oldenzaal, Derck van Deventer. Van gesjoemel met de grond van het kapittel is geen sprake, alles klopt precies. De tenaamstel-

ling van het goed als pachter op de weduwe Metten kan worden geregeld voor 14 daalders. Zij stierf echter kort nadien en op 10 november 1549 doet zoon Gerd, de erfopvolger, al erfwinning en is daarvoor 32 daalders schuldig. Gerd is nu getrouwd met Metten Löwkeboer, eveneens afkomstig uit Albergen en wel van het erve Ten Lodewijk, eigendom van het klooster ter plaatse. Aangezien zijn van huis uit geen horige status heeft en vrijwillig is toegetreden tot het Espelose hofhorigheidscircuit mag ze later een van haar kinderen als 'vrij' laten registeren. Dat kan echter niet de 'erfvolger' zijn, in feite het oudste kind, jongen of meisje, dat als eerstegeborene voorbestemd is t.z.t. het bedrijf over te nemen.

In het archief van St. Pieter in Utrecht trof ik een brief van rentmeester Landreben junior uit Oldenzaal van 1 februari 1738 die vanwege stijl en inhoud nu in zijn geheel volgt:

“Also Noorthoff in Albergen voor ruym een half jaer is overleden, so heeft sig onlangs een jongman opgedaen, die wel aen de wed. met twee kleyne kinderen wilde trouwen, en na dat ik op verscheyde wijzen mij na desselfs gedrag hebbe geïnformeert, so hebbe vernomen dat hij neerstig, arbeidsaem en nugteren is, hebbende reden van te geloven dat hij het erve in betere staet sal brengen; edog voor tegenswoordig kan hij nog geen erfwinninge doen, om dat het stuivertje gelt dat hij heeft vannoden heeft, om meer peerden en beesten te kopen, en de resterende heeren lasten te betalen. Door dit houlik sullen U Hooged. Eerw. na alle apparentie bevryd worden dat de heeren lasten niet onbetaelt blijven.

De wed. heeft ook nog enig gelt gecrediteerd tot betalinge der heeren lasten, en is ook nog ijs schuldig van begrafenisse en bodeloon, derhalve sal in het eerste jaer geen erfwinninge kunnen komen, en voornoemde creditoren hebben de helft moeten na geven door mijn toedoen en hebben sig verbonden om in drie jaeren haer voor de schuld niet te willen aenspreken

also haer dreygde het erve desolaet te maken.

Ik flatere mij dat dese jonge luiden want man en vrou zijn arbeidtsaem sullen het erve in florisante staet stellen. Derhalve versoeke dat U Hoog Ed. Eerw. mij op het spoedigste schriftelijke approbatie gelieven toe te senden dat hij het erve aenvaerde. Sij wilden geern over veertyn dagen trouwen. Ik hebbe dit niet eer kunnen schrijven om dat de creditoren eerst van geen quyttscheldinge wilden horen. Verblijve met alle bedenkelyk respect.

*Hoog Ed. Eerw. Heeren
U Hoog Ed. Eerw. gehoors. dienaar*

w.g. Guill, Landreben.

*Oldensael
den 1 febr. 1738.*

P.S. Versoeke excuis dat de naem van de nieuwe bouman niet melde, also niet seker wete off hij Jan of Egbert heet. Alle meyeren in Albergen kennen hem, en hebben hem seer gepresen bij mij zijnde daer hij niet praesent was.’

Om nog niet opgehelderde redenen kwam het kapittel niet tot zaken met de adspirant jonge boer. We zagen hierboven al dat de laatste erfwinning in 1668 had plaatsgevonden.

J. Wiefker.

Naschrift:

Uit de rentmeestersrekening van Johan van Deventer uit Oldenzaal blijkt dat de boerderijen Benneker en Noordhof in Albergen op 19 augustus 1589 werden geplunderd en in brand gestoken. In verband met een uiteenlopende tijdrekening was het zaterdag voor de katholieken en dinsdag voor de gereformeerden.

Jan Jans (1893-1963) maakte omtrent 1927 een potloodtekening van boerderij Noordhof met bovenkamer.

Stichting Drents-Overijsselse Bedehuizen

- De Romaanse doopvonten van Bentheimer zandsteen, die deel uitmaakten van de collecties van het Provinciaal Museum van Drenthe te Assen, zijn op 11 mei jl. naar de kerken van herkomst teruggebracht. De vonten blijven eigendom van de provincie Drente (zie Drents Museum Journaal, jg. 4 nr. 2, juni 1988).
- Een gevelsteen (50,2 x 100,2 x 12,5 cm.) in de verzameling van de Oudheidkamer 'Twente' te Enschede (OHK 94) met een Nederlands en een Hebreeuws opschrift en met de jaartallen 5620 en 1860 is onlangs herkend als afkomstig van de in 1947 afgebroken synagoge te Delden (O.), thans pand Noordwal 46).
- Van 21 april t/m 4 juni 1989 zal in het Rijksmuseum Twenthe, Lasondersingel 129 te Enschede, een tentoonstelling worden gehouden van tekeningen van oude kerken in Twente van de hand van architect Jan Jans. Deze expositie zal worden begeleid door een boek, dat zal worden opgenomen in de reeks 'Twentse kerken, moskeeën en synagogen'.
- September jl. is een grafzerk (ca. 232 x 120 x 21 cm.) van Bernardina van Langen (gest. 1737), eigendom van de Oudheidkamer 'Twente' (OHK 153), door deze vereniging in langdurig bruikleen afgestaan aan de Oudheidkamer Riessen te Rijssen ter plaatsing in de Schilderkerk aldaar. De steen is uit deze kerk afkomstig en heeft er zich tot omstreeks 1921 in bevonden.

Publicaties

Medio november is verschenen: Honderd jaar Stephanus Parochie Borne. Jubileumboek 1888-1988 (29,7 x 20,9 cm., 144 blz., met o.a. beschouwingen over de voorafgaande kerk (een in 1785 gebouwde en aan het eind van de jaren dertig van de vorige eeuw ingrijpend gewijzigde schuurkerk), over de architect Nicolaas Molenaar (1850-1930) en over de bestaande, door hem ontworpen Neogotische kerk (1888, toren 1894). Sinds de afbraak van de in de jaren 1890-1892 opgetrokken kerk van St. Michaël te Zwolle in 1965 is de kerk van de H. Stephanus te Borne de enige, die van genoemde architect in de provincie Overijssel over is (in Drente heeft hij niet gebouwd). Het jubileumboek is - als deel 6 - opgenomen in de serie 'Twentse kerken, moskeeën en synagogen'. Besteladres: pastoor W.Th.J. Bosch, Stationsstraat 1, 7622 LW Borne, tel. 074-661310; kosten: f 20,- (excl. portokosten).

Acties tot behoud

- De Stichting Behoud N.H. Kerk te Hengelo (O.) heeft in oktober actie gevoerd voor behoud van het interieur van de Waterstaatskerk (vgl. Nieuwsbrief

juni 1988). Gevraagd werd om geldelijke toezeggingen voor het geval de gemeenteraad het alternatieve duurdere plan zou aanvaarden waarbij het inwendige grotendeels wordt gespaard. De actie heeft tot dusverre ongeveer f 70.000,- opgebracht, maar vóór 1 maart a.s. zal daar zeker nog f 100.000,- bij moeten komen. Financiële toezeggingen kunnen worden opgestuurd naar de Stichting Behoud N.H. Kerk, G. Bomansstraat 66, 7552 MT Hengelo (O.). De actie is ondersteuning waard nu B. en W. te kennen hebben gegeven, het alternatieve plan te willen aanvaarden.

- De Grote of St. Michaëlskerk te Zwolle, een driescapige, in steen overwelfde hallekerk uit de tweede helft van de 14e en de eerste helft van de 15e eeuw, is dringend aan restauratie toe. Volgens de folder, die bij de secretaris ter inzage ligt, 'moeten nog de 28 raampartijen, de plinten aan de onderzijde van de kerk aan de kant van het Grote Kerkplein, de deurlijsten en een stuk muur aan de kant van de Sassenstraat worden hersteld. Hiermee zal een bedrag van 1,6 miljoen gulden gemoeid zijn.' De huidige eigenaresse van het gebouw, de Hervormde Gemeente Zwolle, kan dit bedrag echter niet meer alleen opbrengen en doet een beroep op particulieren, haar te steunen in het bijeenbrengen van de gelden. Bijdragen kunnen worden overgemaakt op gironummer 587931 of op rekeningnummer 69.18.63.113 van de N.M.B. ten name van de Stichting Restauratiefonds Grote of St. Michaëlskerk Zwolle.

- Ook de H. Hartkerk te Hengelo (Ov.) (voltooid in 1955) behoeft herstel. In totaal is hiervoor een bedrag van f 50.000,- nodig, dat grotendeels zal worden besteed aan het opnieuw voegen van het gebouw (vgl. Twentsche Courant 10-11-'88 p. 11). Bijdragen kunnen worden overgemaakt op gironummer 3460842 of op rekeningnummer 59.00.85.999 van de A.B.N. t.n.v. de parochie van het H. Hart van Jezus te Hengelo (O.).

Restauratienieuws over 1988 betreffende bedehuizen in Overijssel (voor zover bekend)

- Zwolle, voorm. synagoge aan de Schoutenstraat (1898-1899, arch. F.C. Koch): herstel schilderwerk, ijzerwerk, zandstenen balustrades en kap, aanbrengen nieuw gebrandschilderde glazen, inbouw uit 1962 weer verwijderd, bima iets verplaatst (in 1962 is de synagoge door inbouw van een cella-achtige ruimte verkleind; nu is het gebouw ingericht voor multifunctioneel gebruik, terwijl de sjoel is ondergebracht in het huis ernaast). Restauratie 1984-1989 o.l.v. architectenbureau Verlaan en Nijhof te Zwolle.
- Mariënheem bij Raalte, O.L. Vrouwekerk (1937, arch. ir. G.N. Leeuwenberg): nieuwe goten, herstel dakbeschoot.
- Haaksbergen-Veldmaat, H. Bonifacius en Gezellen (1934, arch. J.H. Sluijmer sr.): herstel dakgoten en dakbeschoot, gedeeltelijke vervanging pannen.
- Delden. H.H. Blasius en Josephus (1872-1873, bovenste geleding en spits toren 1893, arch. H.J. Wennekers): harnassen alle koorvensters groten-deels vernieuwd o.l.v. bouwkundige H.A. Melssen te Delden; alle glasschilderingen koor (eerste kwart 20e eeuw, H. de Vos e.a. (?) schoongemaakt en waar nodig gerestaureerd door atelier De Borg te Beuningen (Ov.).
- Borne, St. Stephanus (1888, toren 1894, arch. N.

Molenaar): glasschilderingen (1899 en later, A.F.H. Nicolas) gerestaureerd door Glasverwerkingsbedrijf Brabant b.v. te Tilburg (priesterkoor, voorgevel), atelier Bogtman b.v. te Haarlem (transept) en atelier De Borg te Beuningen (zijschepen); nieuwe polychromie aangebracht naar ontwerp van H.H.J. Kurvers te Deventer.

- Zwolle, Dominicanenkerk (1900-1902, arch. J. Kayser en C.C. Pickel): voegen uitgehakt en opnieuw opgevuld; vensterharnassen, gebrandschilderde glazen, torentjes voorgevel en scheuren in gewelf linker transept hersteld. Restauratie vanaf 1986 o.l.v. arch. ir. A. van Tol te Zwolle.
- Steenwijk, toren Grote Kerk (eerste steen gelegd in 1467): herstel stormschade en herstel hoektorentjes o.l.v. de heer P. Hesse van de dienst gemeentewerken Steenwijk.
- Hengelo (O.), torentje Waterstaatskerk (1837-1840): verrotte onderdelen hersteld, nieuwe leien aangebracht en opnieuw geschilderd o.l.v. de dienst gemeentewerken Hengelo (O.).
- Borne, toren Oude Kerk (15e eeuw): vervanging van houtwerk dat door houtrot is aangetast.
- Lonneker, H. Jacobus de Meerdere (1911-1912, arch. Wolter te Riele Gzn.): voegen uitgehakt en opnieuw opgevuld; leien vervangen.

Adrianus Serné (1773-1853). Gezicht op de Grote Markt te Zwolle.

Expositie

'Een tijp van de sluier'

Kant uit de expositie van mevr. E. Bartelink in Museum 'het Palthe-Huis'.

In de expositiezaal van museum 'het Palthe-Huis' is van 10 december 1988 tot en met 8 januari 1989 de kanttentoonstelling 'Een tijp van de sluier' te zien. Deze expositie bestaat uit een verzameling kant uit de 17e, 18e en 19e eeuw alsmede enkele stukken uit het begin van de 20e eeuw en wat eigentijdse kant. De voorwerpen behoren tot de kollektie van mevr. Els Bartelink uit Nijmegen, die in meer dan twintig jaar een gevarieerde verzameling heeft opgebouwd. Een aantal stukken was eerder op internationale exposities (o.a. in Brugge, Brighton en Le Puy) te bezichtingen.

De geschiedenis van de kant gaat terug tot de 16e eeuw. In officiële dokumenten worden dan naald- en kloskant met name genoemd.

De expositie laat een tijp van de sluier zien en toont de selektie van interessante stukken naald- en kloskant, diverse kragen en manchetten, barbes, voiles, mutsjes, waaiers en parasols. Tevens een gevarieerde reeks stroken kant, waaronder Valenciennne, Vlaanderse, Parijse, Mechelse, Aleçon en Binche. Pronkjuweeltjes zijn een zgn. Venise gros point berthe en Venise plat kantwerk in een drieliuk. Fraai is ook de 17e-eeuwse kniestrook met zilveren gesp, een bruidsjasje in Duchesse kant met Brusselse naaldkantmotieven en een schoudervoile van Blonde zijde. Heel bijzonder is een tafereel dat de verbinding van twee zeeën weergeeft; het is een speciaal ontwerp dat werd geklost ter gelegenheid van de opening van het Suezkanaal in 1869.

Ook de eigentijdse kant is vertegenwoordigd, zoals een masker in Withof Duchesse kant en een rosoline-kleedje, beide door mevr. Bartelink zelf geklost. Maar ook een kinderjurkje, met bijpassend mutsje en piepkleine schoentjes, waaraan meer dan een half jaar elke dag werd gewerkt. De tentoonstelling wordt aangekleed met bijpassende antieke voorwerpen van o.a. zilver, antieke poppen in kanten kledij en snuisterijen. De kant is van een toelichting voorzien over de soort en de herkomst. Het geheel sluit goed aan bij de sfeer van de decembermaand; de harmonische schoonheid en feeëriëke uitstraling van kant komen daarbij geheel tot hun recht.

openingstijden:

dinsdag t/m vrijdag 10-12 & 14-17 uur
zaterdag & zondag 14-17 uur

Boek en blad

De laatste gang, gebruiken rond de dood, door H. Hagens, W. Elling, H.L. Kok, E. Piirainen, Z. Kolks en B. Schwering.

Ter gelegenheid van een Nederlands-Duitse co-productie van de tentoonstelling, genaamd 'De laatste gang', verscheen het onderhavige boek. De tentoonstelling zelf is gehouden in september t/m november 1988 in het Hamalandmuseum te Vreden, in december 1988 tot februari 1989 in het Rijksmuseum Twente te Enschede en wordt nog gehouden van eind februari t/m april 1989 in het Heilmathaus Münsterland te Telgte.

Door een unieke Twents-Westfaalse samenwerking is een zeer bijzondere tentoonstelling ontstaan. De tentoonstelling behandelt de gebruiken en rituelen van de dood, het begraven en de rouw in de betreffende grensstreek.

Afwijkend van de gebruikelijke opzet van een catalogus, werd hier gekozen voor een vorm, waarin de eigenlijke catalogus slechts een katern is van het verschenen boek, met een summierie beschrijving en opsomming van de voorwerpen, per museum verschillend, afhankelijk van aldaar tentoongestelde. Al die bijeengebrachte materialen met bijbehorende documentatie en informatie werden gebruikt als grondslagen voor het thans verschenen boekwerk. Hierdoor ontstond een uniek handboek over dood en rouw en alles wat daarmee te maken had in de achter ons liggende tijd. Het sluit weliswaar aan bij de tentoonstellingen in opzet en afbeeldingen, maar heeft een toegevoegde waarde als blijvende informatiebron.

En, omdat het voor gebruik in Nederland en Duitsland dient, is het boek tweetalig: de linker pagina's Nederlands, rechts steeds het Duits. Dat kost even wat wennen bij het lezen, maar na een paar pagina's lukt dat al snel.

De inhoud is kostelijk: Goed geschreven artikelen, door deskundige auteurs, fraai uitgegeven qua typografie en vormgeving, met prachtige en unieke afbeeldingen, deels in kleur.

Alle artikelen zijn uitvoerig met bronvermeldingen en literatuuropgaven gedocumenteerd. Alleen een overzichtsartikel over dood en rouw in het Münsterland ontbreekt helaas.

Een bijzondere samenwerking heeft geleid tot een bijzonder boek, tot een waardevol en rijk naslagwerk over het onderwerp dood en rouw en de belevingswereld daaromheen.

Het boek is verkrijgbaar in de voornoemde musea en dus ook in het Rijksmuseum Twenthe.

J.J.H.M.

C.A.M. Wijtvliet, De overgang van commanditaire naar naamloze vennootschap bij de Twentsche Bankvereniging. In de ban van B.W. Blijdenstein 1861-1917.

Toen in 1861 de Twentsche Bankvereniging in Amsterdam werd opgericht, was de gekozen juridische vorm die van de commanditaire en niet die van de naamloze vennootschap.

Daar waren goede gronden voor. Voor de oprichting van een N.V. was koninklijke goedkeuring nodig, wat inhield dat de overheid preventieve controle kon uitoefenen. Om een commanditaire vennootschap op te richten was slechts een notariële akte nodig. Daarnaast heeft nog een ander motief een rol gespeeld. De eerste commanditaire vennoten (de geldschieters) vertegenwoordigden het puikje van het Twentse ondernemerschap van de 19e eeuw: Van Heek & Co., C.T. Stork en Co., H.P. Gelderman, J. Stroink & Zonen, Jannink en Ter Kuile, E. Meltser, E. Ter Kuile & Zoon en Gerh. Jannink & Zonen. Als solidaire (besturende) vennoten traden op vader en zoon B.W. Blijdenstein en J.H. Wenink, procuratiehouder, vanaf 1868 solidair.

De nauwe onderlinge (familie- en vriendschappelijke) banden zullen er ook zeker toe bijgedragen hebben, dat gekozen werd voor de vorm van de commanditaire in plaats van de onpersoonlijke naamloze vennootschap.

Ook in de dagelijkse praktijk stond de bank in relatie met de textielindustrie. Aanvankelijk werd uitsluitend krediet verschaft voor de export van textiel op Indië. In de loop van de tijd kwamen nieuwe commanditairren binnen die noch familie- noch vriendschappelijke banden hadden, maar nog steeds binnen zes maanden kun kapitaal konden terugverlangen. En daarmee begint dan de tweespalt. B.W. Blijdenstein, die de bank als zijn levenswerk en dus als zijn persoonlijk bezit beschouwde, wilde van geen veranderingen weten.

De vennoot A. Roelvink, later gesteund door de kinderen Blijdenstein, pleitte voor een bank, geschoeid op moderne leest: een N.V. De Discussie, die in 1906 was aangevangen, duurde voort tot in 1916 de reorganisatie en de keuze voor een N.V. een feit werd.

Aldus in het kort de inhoud van de studie, verricht door C.A.M. Wijtvliet. Het boekje, dat deel uitmaakt van de Bankhistorische Reeks van het Nederlands Instituut voor het Bank- en Effectenbedrijf is in de eerste plaats bestemd voor vakgenoten, maar door de prettige vertelwijze, die niet van humor ontbloomt is, wordt het verhaal ook interessant voor de leek, met name voor de streekgenoot.

De prijs van het werkje is wat minder interessant: f 22,50 voor 57 pagina's, waarvan de opmaak wel wat al te eenvoudig is.

Belangstellenden kunnen zich richten tot het Nederlands Instituut voor het Bank- en Effectenbedrijf, Herengracht 136, 1015 BV Amsterdam, tel. 020-253424.

A.J.B.

'Fabriekslevens' bevat een verzameling bewerkte interviews van mensen die tot zo'n 25 jaar geleden op enigerlei wijze in of voor de twentse textielindustrie werkzaam zijn geweest. Vanuit eigen betrokkenheid vertellen zijn over hun ervaringen, opgedaan gedurende soms meer dan veertig jaren.

Al lezende komt men allerlei te weten over ontstaan en ontwikkeling van deze industrie, van fabriqueurs in linnen in de 18e eeuw, de eerste stoomspinnerij in de 19e eeuw tot de invoering van de meest geavanceerde machines in de na-oorlogse jaren. Veel informatie wordt gegeven over de verschillende arbeidsprocessen en het daarvoor benodigde vakmanschap.

Verder komen aan de orde: de slechte werkomstandigheden en lage lonen van de textielarbeiders voor de 2e wereldoorlog, de feodale verhoudingen binnen de bedrijven en de 'gedwongen' gebondenheid van hele families aan 'hun' fabriek, vooral tijdens de crisisjaren. De inschakeling van bedrijfsadviseurs in de strijd tegen de groeiende concurrentie uit het Verre Oosten.

De verslechterende positie van de werknemers en de opkomst van de verschillende textielarbeidersvakbonden. De 'afkeer' voor de textiel, die na de oorlog een uittocht van vaklieden tot gevolg had en het aantrekken van buitenlandse werkkrachten noodzakelijk maakte. De instelling van een personeelsbeleid, gericht op verbetering van de verhoudingen tussen werkgevers, bazen en arbeiders, en verbeteringen op de werkvloer. Toezicht van arbeidscontroleurs op de naleving van veiligheids- en werktijdenbesluit.

Vergaande automatisering, gefrustreerde vakmensen. De eerste infiltraties van academisch gevormde buitenstaanders in de directies van familiebedrijven. De noodzakelijke fusies -de eerste in 1955- om in de concurrentiestrijd het hoofd boven water te houden. De vorming van de K.N.T.U. in 1962 en haar einde 10 jaar later. De uiteindelijke sluiting van een groot aantal bedrijven en de gevolgen voor de arbeiders. De laatste generaties fabrikanten, die hun familiebedrijven te gronde zagen gaan.

Zij, die de emotionele binding met het 'eigen' product konden verbreken, hebben de totale ondergang van de twentse textielindustrie weten te voorkomen; in dit verband is het verhaal van de enige vrouw in het gezelschap opmerkelijk.

Achttien mannen en één vrouw, van spinner tot directeur, vertelden hun verhaal, ik miste eigenlijk dat van de gastarbeider en de bedrijfsarts.

In de loop der jaren zijn verscheidene publicaties over de textielgeschiedenis verschenen. Toch hebben Frans van Waarden, Bert de Vroom en Jan Laurier met dit boek een waardevolle aanvulling geleverd.

'Fabriekslevens' is een uitgave van de Walburgers, 1987.

CIP/ISBN 906011.562.7

M.P.v.S.

Gehoord en gelezen

Tijdschriften

Na telefonisch overleg te raadplegen in de bibliotheek van de Oudheidkamer Twente.

Heemkunde, gem. Weerselo, 1988, no. 27.

- E. Bos-Hermelink, *Wijkverpleegster op het platteland (6)*, p. 12-15.
 J. Wiefker, *Rossumse turfhalers*, p. 15-17.
 G.W. Vrieling, *De bijen (2)*, p. 18-22.
 L. Blenke, *Weerselo en zijn spoorlijn (3)*, p. 23-25.
 H. Engelbertink, *Marke Rossum (25)*, p. 27-28.

Historische Kring Vasse - Mander - Hezingen, Jaarboekje 1988.

- A. Mulder-Essink, *Het verdwenen en vergeten erve Bruggink in Mander*, p. 8-29.
 J.H. Wigger, *Een brand op het erve Wigger of Dokter te Mander in 1888*, p. 30-34.
 Zr. Adelharda, *Oorlogsherinneringen*, p. 35-39.
 B. Slatman, M. Schulte, *Het boerenerf in N.O. Twente*, p. 41-56.
 J.H. Wigger, *Het erve en goed Schabos te Hezingen (aanvulling)*, 57-59.
 J.H. Booyink, *Het boern weerk in vrogge joorn (slot)*, 60-67.

Oald Hengel, 1988, no. 1.

- J.S., *Markante huizen: Het Wilbert van Jan van Alphen*, p. 1-3.
 R. Scholten, *Signalement: Geen meter te groot (Dr. Ir. M. de Wit, fabriek van Meetwerktuigen)*, p. 7-9.
 Wolter ten Cate (toespraak Mr. H.J.F. ten Cate bij de aanbidding van het portret aan de gem. Hengelo), p. 11-15.

Oald Hengel, 1988, no. 2.

- J. Schwertasek, *Markante huizen: Het Wilbert van Jan van Alphen (verv.)*, p. 17-21.
 H. Reynders, *Frederik van Twickel tot Hengelo, drost te Rheda*, p. 23.
 E. Olthuis-De Graaff, *Het Sint Antoniusgesticht*, p. 24-25.
 R. Scholten, *Signalement: Doe de was de deur uit (Wasserij Verlichtingsoord)*, p. 27-29.
 H. Kuipers, *Jeugdherinneringen*, p. 31.

Oald Hengel, 1988, no. 3.

- G.J. Welberg, *Klein Driene, een gebied voor een grote weg*, p. 33-37.
 E. Olthuis-De Graaff, *Het Antoniusgesticht (verv.)*, 40-41.
 Anoniem, *Herinneringen aan de Oldenzaalsestraat*, p. 43-45.
 H. Reynders, *Jan Dijk, een rentmeester van 'Huys Hengelo'*, p. 47.

Oald Hengel, 1988, no. 4

- R. Scholten, *Wils Broggel prominente Hengelose*

kunstenaar, p. 49-53.

- J. Schwertasek, *Het Wilbert en Hofstede Crull*, p. 53-55.
 H. Reynders, *Bier en Wijn, bij vreugde en smart*, p. 56.
 A.J.A. Rohaan, *Herinneringen aan mijn lagere schooltijd*, p. 57-61.
 H. van Baaren, *Ype de Wendt: leraar, tekenaar, schrijver en dichter*, p. 61-63.
 H. Reynders, *Stropen Anno 1612*, p. 63.

Oald Hengel, 1988, no. 5.

- J.H.B. Brinkhorst, *De Grundel*, p. 65-67.
 E. Olthuis-De Graaf, *Het Sint Antoniusgesticht (slot)*, p. 71-73.
 B.K. van der Veen, *De 100-jarige Hengelose IJscclub (HIJC)*, p. 75-77.

't Onderschoer, Contactorgaan van de Stichting Heemkunde Denekamp 1988, no. 3.

- Anoniem, *Een portret in brons voor een heemkundige die veel 'portretten' schreef*, p. 15-26.
 Anoniem, *Uit Denekamps kerkgeschiedenis (XV)*, p. 27-30.
 E. Bos-Hermelink, *Wijkverpleegster op het platteland (XVII)*, p. 31-32.
 S. Wynia, *Mei 1938: Joodse vluchtelingen 'ongewenste elementen'*, p. 39-42.
 D. Schlüter, *Deldense duivelsbanner bezocht Denekamp (1871)*, p. 43-46.
 H. Asma, *Pastoor Knuij te Denekamp (II)*, p. 53-58.
 H. Boink e.a., *Onze straatnamen*, p. 59 e.v.

Overijssels Contactbericht, 1988, no. 40.

- J. ten Hove, *Overzicht van bronnen voor de bouwgeschiedenis in Overijssel, aanwezig op het Rijksarchief in Overijssel*, p. 2-15.
 Redactie, *Munten*, p. 16-17.
Musea, p. 23-29.
Monumenten, p. 40-41.

Stad en Land, periodieke uitgave Stichting Twente akademie, okt. 1988.

In het kader van 'Nederland Museumland' organiseerde de Twente akademie een 'Twentedag', gewijd aan de regionale musea. Het museumnummer biedt aanvullende informatie over de Twentse musea.

Twente Genealogisch, Nederlandse Genealogische Vereniging Afdeling Twente, 1988, no. 3.

- A.F. de Jongeburcht, *Register van vestiging te Almelo*, p. 53-54.
 T. Boswerger, *Uit het trouwboek van Geesteren (o)*, p. 55-56.
 C. van Heel, *De wording van Overijssel (samenvatting van een lezing)*, p. 56-57.
 B.J. Boerrigter, *Kwartierstaat Boerrigter*, p. 58-59, *Kwartierstaat Geerlinks Schipper*, p. 59-60, *Kwartierstaat De Vries*, p. 60-61, *Kwartierstaat Wolterink*, p. 61-62, *Kwartierstaat Teusink*, p. 62-63., C.A. van Hoogmoed, *Kwartierstaat Busschers*, p. 63-64.

In de afgelopen periode verscheen eveneens het alom bekende *Jaarboek Twente*.